

Η ΠΟΛΗ, ΟΙ ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Η περιοχή που καταλαμβάνει σήμερα η Πανεπιστημιούπολη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης βρίσκεται στο κέντρο περίπου της σύγχρονης πόλης, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τις αρχές του 20ού αιώνα. Κατά το παρελθόν ο χώρος βρισκόταν έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης, εκεί που υπήρχαν άλλοτε περιβόλια κι άλλοτε μνημεία ψυχών ανθρώπων, εκεί που περπάτησαν επίδοξοι κατακτητές και κατοίκησαν φτωχοί πρόσφυγες. Έτσι η ιστορία του χώρου αυτού ξετυλίγεται στενά συνυφασμένη με την ιστορία της πόλης, της Θεσσαλονίκης.

Στο βάθος του Θερμαϊκού κόλπου, κοντά στις εκβολές των ποταμών Αξιού, Λουδία και Αλιάκμονα, στην άκρη μιας μεγάλης και εύφορης πεδιάδας στους πρόποδες του Χορτιάτη, η Θεσσαλονίκη είχε όλα τα πλεονεκτήματα για να αποτελέσει κόμβο για το εμπόριο μεταξύ Ανατολικής Μεσογείου και Νοτιοανατολικής Ευρώπης και να εξελιχθεί σε οικονομικό, πολιτικό, θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο.

Η ευρύτερη περιοχή κατοικήθηκε από πολύ παλιά. Ευρήματα εγκαταστάσεων πάνω σε τούμπες χρονολογούνται από την 3η χιλιετία π.Χ. (Μουτσόπουλος, 1982). Διάφοροι διάσπαρτοι οικισμοί θα πρέπει να δημιουργήθηκαν με το πέρασμα των αιώνων. Στις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα ο Κάσσανδρος συνένωσε τον πληθυσμό εικοσιέξι γειτονικών οικισμών και ίδρυσε τη νέα πόλη, το 315 π.Χ., στη θέση που ίσως προϋπήρχε κάποιος μικρός οικισμός, αφού συνδύαζε τόσα πολλά πλεονεκτήματα.

Ο Κάσσανδρος έδωσε στην πόλη το όνομα της συζύγου του, Θεσσαλονίκης, αδελφής από άλλη μητέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Ο Στράβων (66 π.Χ – 24 μ.Χ.) στα *Γεωγραφικά* του (βιβλίο έβδομο, Εκδ. Κάκτος, 1994, Γεωργιάδης, 1993) αναφέρεται στην ίδρυση της Θεσσαλονίκης και γράφει:

... Μετά τον Αξιό, σε απόσταση είκοσι σταδίων, βρίσκεται ο Εχέδωρος ποταμός, κι έπειτα από άλλα σαράντα στάδια είναι η Θεσσαλονίκη, κτίσμα του Κάσσανδρου, και η Εγνατία Οδός. Ο Κάσσανδρος έδωσε στην πόλη το όνομα της γυναίκας του Θεσσαλονίκης, θυγατέρας του Φιλίππου, του γιου του Αμύντα, και την ίδρυσε μεταφέροντας σε αυτήν τους κατοίκους είκοσιέξι περίπου μικρών οικισμών της Κρουσίδας και του Θερμαϊκού σχηματίζοντας μια πόλη που είναι η μητρόπολη της σημερινής Μακεδονίας. Ανάμεσα στους οικισμούς, τον πληθυσμό των οποίων μετέφερε στη Θεσσαλονίκη, περιλαμβάνονται η Απολλωνία, η Χαλάστρα, η Θέρμα, η Γαρησκός, η Αινέα και η Κισσός ...

Ο Στράβων αναφέρει τη Θεσσαλονίκη ως Θεσσαλονίκη, όπως Αλεξάνδρεια, Στρατονίκη, Λαοδίκη, πόλεις που χρωστούν το όνομά τους σε εκείνους που τις δημιούργησαν. Αργότερα, βέβαια, επικράτησε να ονομάζεται απλούστερα, Θεσσαλονίκη.

Η Θεσσαλονίκη άρχισε να δημιουργεί τη δική της ιστορία, μια ιστορία που έχει να επιδείξει περιόδους ακμής και περηφάνειας και περιόδους σκλαβιάς και καταστροφών. Την ιστορία της αυτή την περιέγραψαν οι συγγραφείς και οι ποιητές που έδωσαν στην πόλη επίθετα μοναδικά (Φαρδής, 1932, Τσάρας, 1985), όπως Μεγαλόπολη, Μεγίστη, Πολυάνθρωπη, Θεοφύλακτη, Θεοφρούρητη, Μαρτυροφύλακτη, Λαμπροτάτη, Πρεσβυτάτη, Μητρόπολη. Κι αυτά τα επίθετα δείχνουν τον πολύτιμο ρόλο της Θεσσαλονίκης σε όλη την περιοχή, για ένα χρονικό διάστημα πολλών αιώνων.

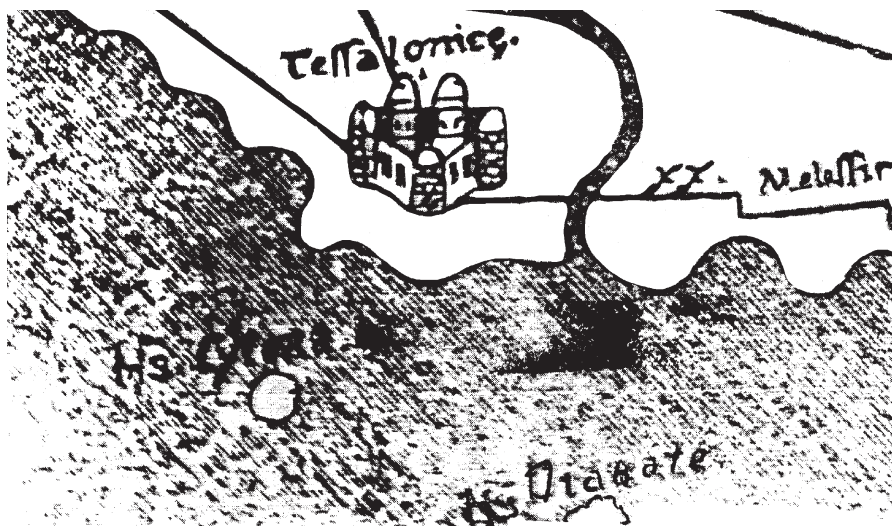
Εκτός όμως από τα κείμενα των συγγραφέων, η θέση της Θεσσαλονίκης απεικονίζεται συνεχώς στους χάρτες, γεγονός που επίσης αποδεικνύει τη μεγάλη σπουδαιότητα της πόλης για πολλούς αιώνες.

Στο βιβλίο του Κλαύδιου Πτολεμαίου (90-168 μ.Χ.), *Γεωγραφική Υφήγησις* η Θεσσαλονίκη αποκτά για πρώτη φορά τη μαθηματική της ταυτότητα: Η θέση της πόλης εντοπίζεται στην επαρχία της Αμφαξίτιδας με γεωγραφικές συντεταγμένες στο Πτολεμαϊκό σύστημα (με αφετηρία μέτρησης του γεωγραφικού πλάτους τον ισημερινό και του γεωγραφικού μήκους ένα μεσημβρινό που διέρχεται δυτικότερα της Ιβηρικής χερσονήσου):

$$\begin{aligned} \text{Γεωγραφικό πλάτος } \varphi &= \mu\gamma' \\ \text{Γεωγραφικό μήκος } \lambda &= \mu\theta \text{ } \Lambda\gamma' \end{aligned}$$

ή με αριθμούς $\varphi = 40^\circ 20'$ και $\lambda = 49^\circ 50'$ (Müllerus, 1883), αντί για τις τιμές που γνωρίζουμε σήμερα: $\varphi = 40^\circ 39'$ και $\lambda = 22^\circ 58'$.

Η παλαιότερη απεικόνιση της Θεσσαλονίκης σε σωζόμενο χάρτη πι-

Σχήμα. 1.1. Λεπτομέρεια από το χάρτη *Tabula Peutingeriana* με τη Θεσσαλονίκη να βρίσκεται αριστερά του Αξιού ποταμού (Besevliev, 1994).

στεύεται ότι είναι η απεικόνιση της πόλης σε έναν χάρτη οδικού δικτύου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, γνωστό ως *Tabula Peutingeriana* (Besevliev, 1994). Ο χάρτης θα πρέπει να συντάχθηκε κατά τον 3ο ή 4ο μ.Χ. αιώνα, αλλά διασώζεται αντίγραφό του, του 12^{ου} αιώνα. Η Θεσσαλονίκη ονομάζεται *Tessalonice* και παρουσιάζεται οχυρωμένη με τείχος και πύργους (σχ. 1.1), για να τονιστεί η σπουδαιότητά της ως ενδιάμεσος σταθμός της περίφημης Εγνατίας οδού που διέσχιζε τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία από το Δυρράχιο μέχρι την Κωνσταντινούπολη.

Ο Στράβων περιγράφει την Εγνατία οδό τρεις τουλάχιστον αιώνες νωρίτερα από τη χρονολόγηση του χάρτη:

... Και ολόκληρη αυτή η οδός λέγεται Εγνατία. Το πρώτο όμως μέρος της ονομάζεται επί Κανδαουσίας από ένα ιλλυρικό όρος και έπειτα η οδός περνάει από την πόλη Λυχνιδό και τον Πυλώνα μια τοποθεσία που βρίσκεται στα σύνορα της Ιλλυρίας και της Μακεδονίας, πάνω στο δρόμο αυτό. Από εκεί περνάει από τους πρόποδες του Βαρνούντα, από την Ηράκλεια, τη χώρα των Λυγκηστών και των Εορδών και έρχεται στην Έδεσσα και την Πέλλα μέχρι τη Θεσσαλονίκη ...

Η Θεσσαλονίκη απεικονίζεται και στους πολεμικούς χάρτες, οι οποίοι αποτελούσαν το βασικό χαρτογραφικό υπόβαθρο στην Ευρώπη

ώνας) απεικονίζεται ως μικρό κτίριο με το όνομα *Thessalonica*, ενώ σε άλλο αντίγραφο του ίδιου χάρτη απεικονίζεται ως οχυρό με τη σημαία του Σταυρού και το ίδιο όνομα. Ο Βενεδικτίνος μοναχός Beatus είχε συντάξει κείμενα για την Αποκάλυψη συνοδευόμενα από έναν παγκόσμιο χάρτη (776 μ.Χ.) από τον οποίο σώζονται σήμερα μόνο αντίγραφα.

Η θέση της Θεσσαλονίκης σημειώνεται στο χάρτη του Άραβα al-Idrisi (12ος αιώνας), όπου αναφέρεται στην αραβική γλώσσα με το όνομα *Salunik*.

Κατά τον 14ο αιώνα, με την την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας αναπτύσσεται η σύνταξη χαρτών κατάλληλων για τέτοιο σκοπό που είναι γνωστοί ως Πορτολάνοι (Portolano Charts). Και στους ναυτικούς αυτούς χάρτες η Θεσσαλονίκη πάντοτε αναφέρεται, ορισμένες φορές μάλιστα με κόκκινα γράμματα, που σημαίνει μεγάλο και σημαντικό λιμάνι.

Στους χάρτες που αρχίζουν να συντάσσονται από τους πλέον αξιόλογους χαρτογράφους από τις αρχές του 16ου αιώνα και αργότερα, η Θεσσαλονίκη σημειώνεται με διάφορα ονόματα ανάλογα με την εθνικότητα του χαρτογράφου, αλλά και ανάλογα με το αν απεικονίζεται η Αρχαία Ελλάδα ή η σύγχρονη κατά την εποχή της σύνταξης του χάρτη (Ζαχαράκης, 1972, Θαβώρης, 1985).

Έτσι ως *Salonichi* σημειώνεται σε χάρτες της Ελλάδας που συνέταξαν οι Honter (1561)¹, Bertelli (1570), Camocio (1570), Vavassore (1570), Ortelius (1576), Botevo (1600), Hondius (1600), Mercator (1610), Blaeu (1640), Bucelini (1662), Sanson (1670), Jaillot (1675), Seller (1680), Morden (1680), Levanto (1683), Cantelli da Vignola (1684), Piacenza (1688), Mueller (1692), Scherer (1699), Wells (1700), Moll (1720), Halley (1728), Jefferys (1740), Schreiber (1749), Bowen (1750) κ.ά.

Ως *Thessalonica* συναντάται σε χάρτες των Münster (1540), Ortelius (1579), Bünting (1581), Mercator (1610), Cluverius (1630), Sanson (1650), Jollain (1668), Corvens-Mortier (1700), Weigel (1700), Halma (1705), Aa (1720), Wells (1720), Bossuet (1722), Lotter (1744), Schreiber (1749), Cellarius (1750), Clouet (1780), Bonne (1783) κ.ά.

Ακόμη αναφέρεται ως *Salonika* σε χάρτες των de Lat (1747) και Gibson (1760), ως *Salonichy* σε χάρτες των Mercator (1610) και Cluverius (1630), ως *Saloniki* σε χάρτες των Petters (1692), Moll (1720), Bellin

¹ Η χρονολογία στην παρένθεση είναι προσεγγιστική της περιόδου σύνταξης του χάρτη.

(1750), Lodge (1770) και Trusler (1793) και ως *Salonique* στους χάρτες των Delisle (1700), Defer (1705), Chiquet (1719), Le Ronge (1748) και Janvier (1780).

Επίσης αναφέρεται ως *Tessalonica* σε χάρτες των Petri (1580) και Ortelius (1580), ως *Thessalonic* σε χάρτες του Le Roy (1660) και ως *Thessalonique* σε χάρτες των Chatelain (1720) και Liebaux (1727). Τέλος, η Θεσσαλονίκη σημειώνεται σε διαφόρους ναυτικούς χάρτες και ως *Saloniq*, *Sallonich*, *Solonich*, *Salona*, *Sallonichi* και *Thesaloniki*.

Αυτή η Θεσσαλονίκη, που περιλαμβάνεται στους χάρτες των μεγαλύτερων χαρτογράφων επί σειρά αιώνων, έχει παράλληλα και πλούσια ιστορία. Τις σημαντικότερες λεπτομέρειες της ιστορίας αυτής θα περιγράψουμε στη συνέχεια, αφού τα ιστορικά γεγονότα είναι αυτά που καθόρισαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και τις μεταβολές που υπέστη ο χώρος της σύγχρονης Πανεπιστημιούπολης.

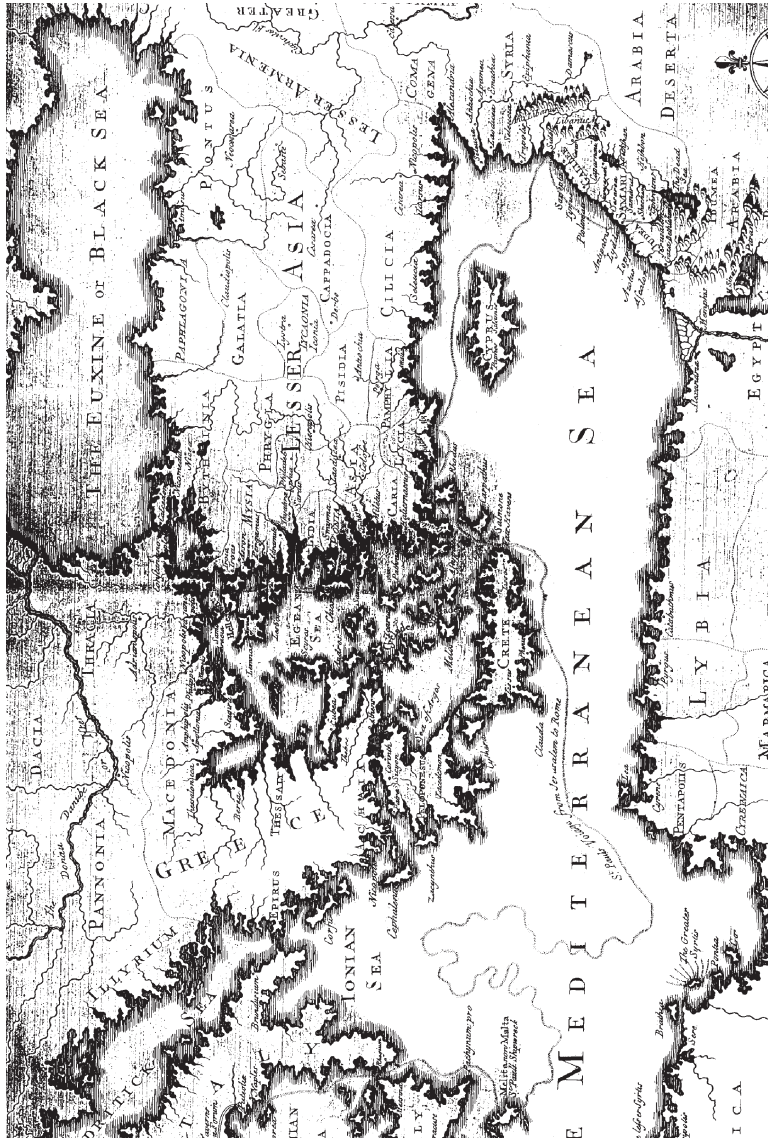
Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η Θεσσαλονίκη ήταν η πρωτεύουσα της επαρχίας της Μακεδονίας (Provincia Macedonia). Χωρίς να χάσει τον ελληνικό της χαρακτήρα, είχε αναπτυγμένο εμπόριο και βιοτεχνία, καθώς και μεγάλη οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη. Τα πρώτα χριστιανικά χρόνια η Θεσσαλονίκη ήταν μια μεγάλη και πολυάνθρωπη πόλη, όπως επισημαίνει ο Στράβων:

Θεσσαλονικείας, Μακεδονικής πόλεως, η νυν μάλιστα των άλλων ευανδρεί.

Η σημασία της πόλης προφανώς ήταν ένας βασικός λόγος που οδήγησε τον Απόστολο Παύλο να τη διαλέξει ως τον πρώτο μεγάλο σταθμό για τη διάδοση του Χριστιανισμού στην Ευρώπη, μετά τους Φιλίππους της Καβάλας (Χασιώτης, 1985) (σχ. 1.3).

Στη Θεσσαλονίκη γύρω στο 50 μ.Χ. ιδρύθηκε η δεύτερη χριστιανική εκκλησία στην Ευρώπη. Στις αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ. η Θεσσαλονίκη έγινε έδρα της εξουσίας του καίσαρα Γαλέριου, διοικητή της Βαλκανικής, ο οποίος κατασκεύασε ανάκτορα και δημόσια κτίρια ορισμένα από τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα. Όταν ο Μέγας Κωνσταντίνος ίδρυσε τη νέα πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους, τη Νέα Ρώμη ή Κωνσταντινούπολη, η σπουδαιότητα της Θεσσαλονίκης αυξήθηκε, καθώς ήταν η δεύτερη μετά την πρωτεύουσα πόλη, που συνέδεε τη βυζαντινή αυτοκρατορία με την Ελλάδα και την Ευρώπη.

Η Θεσσαλονίκη δοκιμάστηκε πολλές φορές από επιδρομές άλλων λαών. Από τα τέλη περίπου του 4ου αιώνα μέχρι τον 7ο αιώνα πολι-

Σχήμα 1.3. Χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου, όπου φαίνονται οι χώρες και οι πόλεις που επισκέφθηκαν οι Απόστολοι. Η Θεσσαλονίκη αναφέρεται ως *Thessalonica*. Ο χάρτης συνόδευε την έκδοση *A Historical, Geographical Dictionary of the Holy Bible*, του *A. Calmet*, Λονδίνο, 1732 (συλλογή Π. Σαβάσιδη)

ορκήθηκε από Γότθους, Αβάρους και Σλάβους. Το 904 μ.Χ. η πόλη δέχθηκε την επίθεση των φοβερών Σαρακηνών πειρατών και έπεσε στα χέρια τους. Παρά τις μεγάλες καταστροφές και την αιχμαλωσία πολλών κατοίκων της, η Θεσσαλονίκη κατάφερε να επιζήσει. Μάλιστα κατόρθωσε να ανασυγκροτηθεί γρήγορα και αποτελεσματικά, ώστε να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των Βουλγάρων που κράτησαν πολλά χρόνια, μέχρι να νικηθούν από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ στο Στρυμόνα ποταμό το 1014 μ.Χ. Με την παρακμή του Βυζαντίου η Θεσσαλονίκη δέχθηκε ένα ακόμη σημαντικό πλήγμα, καθώς πολιορκήθηκε και τελικά καταλήφθηκε από τους Νορμανδούς το 1185 μ.Χ. Λίγο αργότερα η Θεσσαλονίκη αλώθηκε από τους Φράγκους Σταυροφόρους της Δύσης με την κατάλυση του Βυζαντίου (1204). Ο δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος Άγγελος Κομνηνός μετά από αγώνες επανακατέλαβε την πόλη και εγκατέστησε την ελληνική αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης (1224-1246). Με την ανασύσταση του βυζαντινού κράτους από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, η Θεσσαλονίκη ξαναέγινε τμήμα του. Κατά τον 14ο αιώνα η Θεσσαλονίκη γνώρισε μια περίοδο ακμής, που διαπιστώνεται από τα σωζόμενα μνημεία, τα κείμενα των ιστορικών, φιλολόγων και θεολόγων της εποχής, καθώς και τα δημιουργήματα της τέχνης (κυρίως αγιογραφίες και ψηφιδωτά). Ωστόσο, η απειλή των Οθωμανών Τούρκων σκίασε τα τελευταία χρόνια του 14ου αιώνα. Ήδη από το 1387 η Θεσσαλονίκη ήταν «φόρου υποτελής» στους Τούρκους μέχρι το 1403, οπότε έγινε αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, πρώην δεσπότης της Θεσσαλονίκης.

Το 1423 οι Θεσσαλονικείς παραχώρησαν την πόλη στη Βενετία. Το 1430 οι Τούρκοι του Μουράτ Β΄ κατέλαβαν την πόλη που δεν αντιστάθηκε όσο θα μπορούσε, γιατί η τυραννική διακυβέρνηση των Βενετών είχε δυσμενή επίπτωση, αλλά και διώξει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της. Η Θεσσαλονίκη υπέφερε τις συνέπειες της πτώσης της. Ληλατήθηκε και υπέστη καταστροφές. Οι πολίτες της πωλήθηκαν ως σκλάβοι. Ναοί έγιναν τζαμιά και κτίρια πέρασαν στην κατοχή των Τούρκων. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η ερήμωση της πόλης, η οποία όμως κατάφερε και πάλι να αναρρώσει από την καταστροφή και να γίνει μια πολυάνθρωπη και σημαντική πόλη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Περίπου στα μέσα του 15ου αιώνα έφθασαν στη Θεσσαλονίκη πολλές οικογένειες Εβραίων που διώχθηκαν από τη χριστιανική Ευρώπη της Ιεράς Εξέτασης. Προέρχονταν κυρίως από την Ισπανία, την Ουγγαρία και τη Γερμανία. Εγκατα-

στάθηκαν στην πόλη και αποτέλεσαν από εκεί και πέρα αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της.

Η Θεσσαλονίκη κατά τον 16ο και 18ο αιώνα ήταν πλέον μια σημαντική και πυκνοκατοικημένη πόλη, κτισμένη μέσα στο χώρο που όριζαν τα βυζαντινά της τείχη. Η πόλη, την οποία κατοικούσαν Έλληνες, Τούρκοι και Εβραίοι, αποτελούσε την έδρα Τούρκου διοικητή και σ' αυτήν στρατωνίζονταν μεγάλος αριθμός στρατιωτών.

Στις αρχές του 19ου αιώνα και ιδίως στην περίοδο γύρω στο 1821, οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης συμμετείχαν στις προσπάθειες για αποτίναξη του ζυγού των Τούρκων, καθώς η Οθωμανική αυτοκρατορία κλονιζόταν, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο ζυγός των Τούρκων συνεχίστηκε μέχρι τις 26 Οκτωβρίου 1912, οπότε ο ελληνικός στρατός την απελευθέρωσε. Μέχρι τότε οι Τούρκοι είχαν κάνει κάποιες προσπάθειες για βελτίωση των συνθηκών λειτουργίας του κράτους. Έτσι, από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού, στη Θεσσαλονίκη είχαν κτιστεί νέα κτίρια για τη στέγαση υπηρεσιών, είχε κατασκευαστεί σιδηροδρομική γραμμή για τη σύνδεση της πόλης με την Ευρώπη και με την Κωνσταντινούπολη, άρχισαν να κτίζονται επαύλεις και να αναπτύσσεται οικοδομική δραστηριότητα στον ανατολικό τομέα της πόλης. Ο πληθυσμός είχε επίσης αυξηθεί σημαντικά κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Από τους 50.000 περίπου κατοίκους των αρχών του 18ου αιώνα, ο πληθυσμός έφθανε στους 100.000 το 1886, τους 130.000 το 1900 και τους 158.000 το 1913 (Μουτσόπουλος, 1980). Και βέβαια, ο ελληνικός πληθυσμός, ο οποίος επί δύο σχεδόν αιώνες (από το 1700 περίπου) δεν είχε υπερβεί τους 15.000 – 20.000 κατοίκους, αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς και το 1913 έφθανε τους 67.000 κατοίκους έναντι 65.000 Εβραίων, 24.000 Τούρκων και 26.000 κατοίκων δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης.

Η νεότερη ιστορία της πόλης ως τμήματος πλέον του ελληνικού κράτους είχε αρχίσει. Το 1919-1923 η πόλη δέχθηκε μεγάλο αριθμό προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία, την Ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τον Καύκασο. Ο πληθυσμός της αυξανόταν συνεχώς και γινόταν ομοιογενής. Η οικονομία της αναπτύχθηκε ταχύτατα. Ήταν τώρα η «συμπρωτεύουσα» της Ελλάδας, έχοντας και πάλι το ρόλο της δεύτερης πόλης, έναν ρόλο που γνώριζε πολύ καλά. Ήταν παράλληλα το σταυροδρόμι ανάμεσα στην Ανατολή, τα Βαλκάνια και την Ευρώπη, παίζοντας έναν άλλο γνώριμο ρόλο μέχρι σήμερα.

Στη Θεσσαλονίκη αναγγέλθηκε η ίδρυση του Πανεπιστημίου με τις

προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού της Ελλάδας Αλέξανδρου Παπαναστασίου στις 24 Μαρτίου 1924 (Τσοπανάκης, 1985):

...και ιδρύοντες τα κατάλληλα πρακτικά προπάντων σχολεία, έτι δε και δεύτερον εν Θεσσαλονίκη Πανεπιστήμιον περιλαμβάνον και τας πρακτικές επιστήμας. Του Πανεπιστημίου τούτου η καλή οργάνωσις και τας Νέας Χώρας θα ωφελήσει και την επιστημονικήν παρ' ημίν δράσιν θα προαγάγη συντελούσα εμμέσως εις την βελτίωσιν και του εν Αθήναις Πανεπιστημίου...

Η ίδρυση του Πανεπιστημίου έγινε σε μια εποχή ταραγμένη, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τη Μικρασιατική καταστροφή και τις ζημιές από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 να μην έχουν επουλωθεί ακόμη. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η γερμανική κατοχή του 1940-44 με το πογκρόμ των Εβραίων κατοίκων της πόλης άφησαν ανεξίτηλο σημάδι στη ζωή της. Τα χρόνια του εμφυλίου που ακολούθησαν χαρακτηρίζουν το τέλος της περιόδου των πολέμων και της διχόνοιας. Και πραγματικά, η πόλη αναπτύσσεται συνεχώς από τότε μέχρι σήμερα, με ρυθμούς γοργούς, ίσως (σίγουρα – θα πουν πολλοί) όχι με τις καλύτερες διαδικασίες και μαζί της αλλάζει συνεχώς η μορφή του χώρου της Πανεπιστημιούπολης. Αυτή τη μορφή λοιπόν θα προσπαθήσουμε να συνθέσουμε ψηφίδα – ψηφίδα στα επόμενα κεφάλαια.

ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

Ο χώρος της σύγχρονης Πανεπιστημιούπολης του Α.Π.Θ. βρίσκεται νοτιο-ανατολικότερα των σωζόμενων τειχών της Θεσσαλονίκης. Τα τείχη της πόλης σχημάτιζαν ένα τετράπλευρο με δύο πλευρές κάθετες προς τη θάλασσα, ενώ υπήρχε παραθαλάσσιο τείχος παράλληλο προς την ακτή. Η τέταρτη πλευρά των τειχών ήταν παράλληλη περιπίπτου με τη θάλασσα και στο ανατολικό της τμήμα υπήρχε η Ακρόπολη με το Επταπύργιο. Μεγάλα τμήματα αυτών των οχυρωματικών έργων διαφόρων εποχών σώζονται σήμερα. Όπως προκύπτει από ιστορικά κείμενα, η Θεσσαλονίκη οχυρώθηκε με τείχη πολύ γρήγορα μετά την ίδρυσή της από τον Κάσσανδρο. Τα τείχη αυτά έσωσαν την πόλη σε πολλές περιπτώσεις. Οι Ρωμαίοι συμπλήρωσαν και συντήρησαν τα ελληνιστικά τείχη. Η περιοχή που έκλειναν τα τείχη δεν κατοικούνταν ολόκληρη. Τα ευρήματα ρωμαϊκών νεκροταφείων στην περιοχή μεταξύ της Αψίδας του Γαλερίου και της Πανεπιστημιούπολης δείχνουν ότι, παλαιότερα, τα ανατολικά τείχη βρίσκονταν δυτικότερα από τα σημερινά σωζόμενα (Μουτσόπουλος, 1980).

Είναι πιθανό η μεταφορά του ανατολικού τείχους να έγινε στις αρχές του 4ου μ.Χ. αιώνα από τον Γαλέριο, όταν κατασκεύασε το συγκρότημα των ανακτόρων του (Παπαγιαννόπουλος, 1982).

Ο Μέγας Θεοδόσιος έκανε εκτεταμένες κατασκευές οχυρωματικών έργων, αναθέτοντας στον ειδικό και κατασκευαστή οχυρώσεων Πέρση μηχανικό Ορμίσδα το σχεδιασμό και την επίβλεψή τους. Στα τείχη του Μεγάλου Θεοδοσίου που καλούνται «Θεοδοσιανά» είναι ενσωματωμένα και λίγα λείψανα των ελληνιστικών τειχών στην περιοχή της Ακρόπολης.

Βέβαια με την πάροδο των αιώνων έγιναν κατά διαστήματα επισκευές των τειχών, όπως επί των βυζαντινών αυτοκρατόρων Ζήνωνα (474-491), Αναστασίου Α' (491-518), Λέοντα Σοφού (886-912) και Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου (976-1025). Η αυτοκράτειρα Άννα Παλαιολογίνα επίσης ενίσχυσε τα τείχη της πόλης (1355), ενώ οι Βενετοί κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1423-1430) επέφεραν βελτιώσεις στα τείχη, για να αντισταθούν στην απειλή των Τούρκων. Την εποχή της Βενετοκρατίας, ή ίσως μερικές δεκαετίες αργότερα, επί τουρκικής κατοχής, χτίστηκε ο Λευκός Πύργος ή Κανλή-Κουλέ (πύργος του αίματος) στο σημείο που το ανατολικό τείχος συναντά την παραλία. Γύρω στα τείχη υπήρχαν κι άλλοι πύργοι, όπως ο πύργος του Τριγωνίου (ή της Αλύσεως), ο πύργος του Ορμίσδα κ.ά. Υπήρχαν και πύλες από τις οποίες η Κασσανδρεωτική πύλη ή πύλη της Καλαμαριάς ήταν εκεί που σήμερα βρίσκεται το Συντριβάνι, στο ύψος της οδού Εγνατίας που υπήρξε ο κύριος οδικός άξονας της πόλης από τα αρχαία χρόνια. Η αντίστοιχη πύλη στο δυτικό τείχος στο ύψος της Εγνατίας ήταν η Χρυσή Πύλη ή Πύλη Αξίου.

Σε λίγες περιπτώσεις τα τείχη της πόλης δε στάθηκαν ικανά για να αποτρέψουν την κατάληψή της από εχθρούς. Τα πλέον ευάλωτα τμήματα των τειχών ήταν το παραθαλάσσιο και το ανατολικό, ιδιαίτερα το τμήμα του προς τη θάλασσα. Στην πολιορκία από τους Σαρακηνούς πειρατές το 904 μ.Χ., οι εχθροί προσπάθησαν να επιτεθούν αρχικά στο ανατολικό τείχος, στη συνέχεια προσπάθησαν να βάλουν φωτιά στις ανατολικές πύλες της πόλης (της Ρώμης προς τη θάλασσα και την Κασσανδρεωτική πύλη) και τελικά πέτυχαν να εισέλθουν στην πόλη από το παραθαλάσσιο τείχος και να την καταλάβουν (Tafrali, 1994). Στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς, το 1185, ο νορμανδικός στρατός επιτέθηκε στο ανατολικό τμήμα των τειχών της πόλης, από τη θάλασσα μέχρι την πύλη των Ασωμάτων, περίπου στο ύψος της σημερινής οδού Αγίου Δημητρίου και στο δυτικό τείχος, εκεί όμως χωρίς επιτυχία. Το ανατολικό τείχος ήταν σε κακή κατάσταση και τελικά οι Νορμανδοί εισέβαλαν στην πόλη και επιδόθηκαν σε άγριες σφαγές και καταστροφές.

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η Θεσσαλονίκη περιβαλλόταν από τα βυζαντινά τείχη. Οι συνθήκες καθαριότητας που επικρατούσαν στις γειτονιές της πόλης ήταν άθλιες. Οι δρόμοι ήταν γεμάτοι ακαθαρσίες, σκουπίδια και κάθε λογής απόβλητα. Αυτό συνέβαινε περισσότερο στις γειτονιές των Εβραίων και των Ελλήνων και λιγότερο στις γειτονιές των Τούρκων που βρίσκονταν ψηλότερα. Ο καθαρός αέρας που φυσούσε

από τη θάλασσα δυσκολευόταν να φθάσει στα δρομάκια από τις γειτονιές, στο πεδινό τμήμα της πόλης, γιατί τα παραθαλάσσια τείχη ορθώνονταν ως εμπόδιο. Οι κάτοικοι της πόλης ήταν εκτεθειμένοι σε ασθένειες και επιδημίες. Έτσι το 1869 ο Τούρκος διοικητής της πόλης Σαμπρή-πασάς κατεδάφισε το παραθαλάσσιο τείχος και τον πύργο που βρισκόταν κοντά στο λιμάνι. Την 1η Ιανουαρίου 1881 ο Ταχάν-πασάς με παρόμοιο σκεπτικό (συνθήκες υγιεινής και εξωραϊσμός της πόλης) διέταξε την κατεδάφιση των τειχών γύρω από την πύλη της Καλαμαριάς στην περιοχή του Συντριβανίου (Τομανάς, 1995). Καλαμαριά ονομαζόταν σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη γενικά η περιοχή από τα ανατολικά τείχη μέχρι την Ποτίδαια (Θεοχαρίδης, 1977). Γύρω στο 1875 άρχισαν να κατεδαφίζονται τμήματα του ανατολικού (από το Συντριβάνι μέχρι τη θάλασσα) και του δυτικού τείχους (από το Βαρδάρη μέχρι τη θάλασσα). Οι κατεδαφίσεις αυτές ολοκληρώθηκαν το 1889 από τον Μιδάτ-πασά και σηματοδοτούν την αρχή ενός νέου κεφαλαίου για την ανάπτυξη της πόλης.

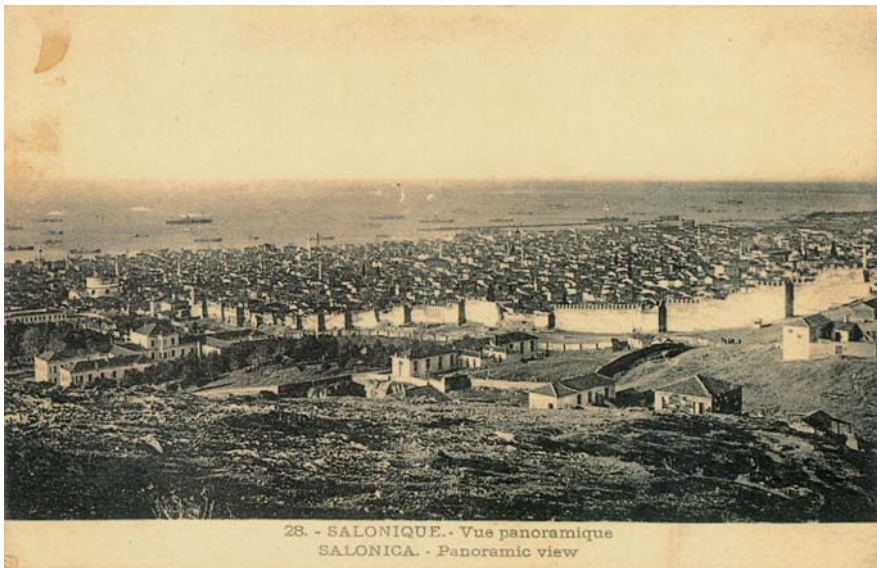
Η στασιμότητα και η βαρεία ατμόσφαιρα του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα εξαιτίας της ελληνικής επανάστασης του 1821 έδωσαν τη θέση τους σε μια διάθεση εκσυγχρονισμού από πλευράς τουρκικού κράτους. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα η πολιτική κατάσταση στην περιοχή σταθεροποιήθηκε με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και έτσι δόθηκαν δυνατότητες για έναν καλύτερο ρυθμό ανάπτυξης.

Η Θεσσαλονίκη στα τέλη περίπου του 19^{ου} αιώνα άρχισε να αναπτύσσεται προς το ανατολικό της τμήμα. Από τα ανατολικά της τείχη σώζεται το τμήμα από το Συντριβάνι μέχρι την Ακρόπολη (σχ. 2.1, 2.2).

Μέχρι την εποχή αυτή, η περιοχή ανατολικά των τειχών δεν παρουσίαζε καμμία οικιστική δραστηριότητα. Και ακόμη ήταν μελαγχολική η εικόνα που παρουσίαζε για τον περιηγητή ή τον επισκέπτη που έβλεπε γυμνούς και έρημους λόφους ως το Χορτιάτη. Ωστόσο ο Καμενιάτης στην περιγραφή της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Σαρακηνούς πειρατές το 904 προλαβαίνει να δώσει μια εξαιρετική εικόνα της πλούσιας φύσης στα ανατολικά της πόλης. Η πεδιάδα, λοιπόν, πέρα από τα ανατολικά τείχη, σύμφωνα με την περιγραφή του Καμενιάτη, ήταν γεμάτη με διαφόρων ειδών κήπους, περιοχές με πυκνά δέντρα, αμπέλια και χωράφια. Άφθονα νερά από πηγές και από ποτάμια πότιζαν και έκαναν εύφορο το έδαφος. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί, ο Τούρκος περιηγητής που επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 17ου αιώνα έγραψε με αρκετή υπερβολή ότι από τις πεδιάδες ανατολικά και δυτικά της Θεσσαλονίκης

Σχήμα 2.1. Άποψη της πόλης από βορειοανατολικά στις αρχές του 20ού αιώνα (καρτ-ποστάλ, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης)

Σχήμα 2.2. Τα ανατολικά τείχη της πόλης μέχρι το Συντριβάνι στις αρχές του 20ου αιώνα. (καρτ-ποστάλ, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης)

παράγονταν τόσα δημητριακά, όσα μόνο στις πεδιάδες της Συρίας και του Χωράν από όλους τους τόπους της Γης.

Όστόσο στις περιγραφές του Τσελεμπί αναφέρεται ότι δεν υπήρχαν την εποχή της επίσκεψής του καθόλου σπίτια έξω από τα τείχη της πόλης. Στο κείμενο του Καμενιάτη αναφέρεται ότι τη βυζαντινή εποχή υπήρχαν πολλά μοναστήρια στα υψώματα και τους πρόποδες του Χορτιάτη, τα οποία βεβαίως δε διασώζονταν την εποχή της επίσκεψης του Τσελεμπί. Στα μέσα του 17ου αιώνα υπήρχαν μόνο κάποια αγιάσματα που παραχωρούνταν σε κληρικούς που φρόντιζαν για τη συντήρησή τους, νεμόμενοι των προσφορών των πιστών. Όπως επισημαίνει ο Βακαλόπουλος (1977):

... οι έρημοι λόφοι και τα αγιάσματα αυτά ήταν τα απομεινάρια των φυσικών καλλονών και μιας πλούσιας θρησκευτικής ζωής ...

Η καταστροφή των μοναστηριών και οποιασδήποτε άλλης κατασκευής έξω από τα τείχη ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα των επιδρομών τόσων επίδοξων κατακτητών της Θεσσαλονίκης. Οι πολιορκίες των Γότθων, των Αβάρων, των Σλάβων, των Βουλγάρων, των Νορμανδών και των Τούρκων θα πρέπει να προκάλεσαν την καταστροφή των μοναστηριών, τον περιορισμό των κατοίκων μέσα στα τείχη, αλλά είχαν επίδραση κατά διαστήματα και στην γεωργική παραγωγή. Γράφει ο Ταφραλί (1994) ότι, κατά την 5η πολιορκία των Σλάβων, οι συχνές επιδρομές κατέστρεψαν τη γεωργία και το εμπόριο των Θεσσαλονικέων, επειδή κανείς πλέον δεν τολμούσε να διαβεί τις πύλες των τειχών. Σε πάρα πολλές περιπτώσεις, λοιπόν, η έξοδος των Θεσσαλονικέων για καλλιέργεια των χωραφιών τους ήταν ιδιαίτερα επισφαλής. Αλλά και το φυσικό περιβάλλον, το τόσο πλούσιο που περιγράφει ο Καμενιάτης, φαίνεται ότι σιγά – σιγά καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, οπότε επιτελέστηκε και η άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους (Βακαλόπουλος, 1977). Ιδιαίτερα τα δέκα τελευταία χρόνια οι Θεσσαλονικείς βρίσκονταν συνεχώς πολιορκημένοι από τους Τούρκους (Βακαλόπουλος, 1972). Μετά την επικράτηση των Τούρκων η γη πέρασε στην ιδιοκτησία τους. Διάφορες απόψεις της Θεσσαλονίκης σε λιθογραφίες που σώζονται από τα τέλη περίπου του 17ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα δείχνουν μια περιοχή εκτός των ανατολικών τειχών χωρίς κτίσματα (εκτός από ελάχιστα) και χωρίς ιδιαίτερη βλάστηση (σχ. 2.3).

Κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας η περιοχή ανατολικά των τειχών ήταν γεμάτη με αμπελώνες και κήπους, καθώς και χωράφια,

THESSALONICA FROM THE SEA.¹

Σχήμα 2.3. Η περιοχή ανατολικά των τειχών της Θεσσαλονίκης από ξυλογραφία του έτους 1852 (Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Η Θεσσαλονίκη στα Χαρακτικά, 1998).

όπως φαίνεται σε χάρτη του 1784 που δείχνει την πόλη της Θεσσαλονίκης, αλλά και μεγάλο τμήμα του χώρου γύρω από αυτή (σχ. 2.4).

Εκτός όμως από χωράφια και περιβόλια, έξω ακριβώς από την Πύλη της Καλαμαριάς (ή Κασσανδρεωτικής) στα ανατολικά και τη Χρυσή Πύλη (ή Βαρδαρίου) στα δυτικά βρισκόνταν τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά νεκροταφεία. Αργότερα, σε τμήμα του χώρου που σήμερα καταλαμβάνεται από την Πανεπιστημιούπολη δημιουργήθηκε το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο και λίγους αιώνες μετά τα εβραϊκά νεκροταφεία που εκτείνονταν σε αρκετά μεγάλο μέρος της περιοχής και κάλυπταν σχεδόν το σύνολο του χώρου της σημερινής Πανεπιστημιούπολης. Αλλά το θέμα των νεκροταφείων αυτών αποτελεί από μόνο του ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στην ιστορία του χώρου και θα μας απασχολήσει εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.